

POZICIJA ENKLITIKA I ATRIBUTA U PISMIMA CRNOGORSKIH SERDARA I GUVERNADURA RADONJIĆA (1714–1828)

Miloš Krivokapić

The language of letters written by serdars and governors from the Radonjić family is characterized by a distinct coloration of local dialects. Almost all the characteristics of Montenegrin dialects are, for the most part, recognizable features of these letters, because the Radonjići were attached to their dialectal idiom. The sentences in these letters are mostly long, with many inserted parts, various inversions in the sequence of sentence constituents, especially attributes. However, the situation is not the same for all scribes. The differences are most obvious between the first scribe from the early 18th century and the last governors from the early 19th century.

Proučavaoci crnogorske jezičke prošlosti dali su izuzetan doprinos svestranom izučavanju i naučnoj valorizaciji crnogorske rukopisne građe iz sedamnaestog, osamnaestog i devetnaestog stoljeća. Ipak, znatan dio crnogorske rukopisne građe, kojoj pripadaju i pisma serdara i guvernadura Radonjića¹,

¹ Staniša Popov, rodonačelnik Stanišića, serdarskog i guvernadorskog ogranka Radonjića (Stanojević 1955:198) bio je crnogorski serdar (vojni poglavar u vrijeme rata). Vukosav, pop Vuko i Jovan, sinovi Stanišini, također su bili serdari. Serdar je bio, potom i guvernadur Stanislav, sin popa i serdara Vuka. Od 1756. godine, kada je Stanislav postao guvernadur (važna politička

do sada nije proučavan sa grafematsko-ortografskog i lingvističkog aspekta². Izučavanje jezika pisama Radonjića ima poseban značaja za istorijsku dijalektologiju i za istoriju crnogorskog jezika iz predstandarnog doba. Jezik pisama Radonjića u ovom istraživanju upoređen je sa stanjem u pisanim dokumentima (i djelima) njihovih prethodnika i savremenika sa istog etnolingvističkog prostora (crnogorskim vladikama), sa jezikom J. Rajića, M. Vidakovića i Vuka Karadžića, kao i sa crnogorskim govorima i savremenim crnogorskim standardnim jezikom. Prvo pismo nastalo je 1714. godine, a posljednje 1828. godine. Bogat je i raznovrstan sadržaj pisama i ima jezičko-dokumentacionu vrijednost. Pisma serdara i guvernadura Radonjića pisana su nekaligrafskim brzopisnim tipom ćirilice, narodnim jezikom njihovih rodnih Njeguša kao neraskidivog segmenta skupine starocrnogorskih govora³. Brojne romanizme, ali i sintaksičke konstrukcije osobene za italijanski jezik, zbog redovne komunikacije sa predstavnicima Venecije, usvajali su crnogorski narodni govori, a na posredan i neposredan način i pisari ovih pisama. U okviru pisane komunikacije serdara i guvernadura Radonjića nazire se i „nasljeđe“ iz starog jezika,

titula svjetovne vlasti u Crnoj Gori) pa sve do 1831. na položaju guvernadura smjenjuju se njegovi potomci – sinovi Vukolaj i Jovan, potom i unuk Vukolaj.

² U šesnaestom, sedamnaestom, osamnaestom i prvoj polovini devednaestog stoljeća crnogorski narodni jezik je bio pisana realizacija crnogorskih mjesnih govora s elementima crkvenoslovenske pismenosti.

³ Većina proučavalaca crnogorskih govora nastojala je da dokaže postojanje dva strogo odijeljena dijalekta koji presijecaju crnogorski etnolingvistički prostor. Sjeverozapadni crnogorski dijalekat u dijalektologiji je ubrajan redovno u istočnohercegovački dijalekat (rijetko zapadni crnogorski poddijalekat), dok je jugoistočni crnogorski dijalekat (koji se sastoji od četiri poddijalekta: starocrnogorsko-primorskog, ozriničko-broćanskog, bjelopavličko-vasojevičkog i sjeničko-novopazarskog) imenovan kao: zetsko-bosanski, zetsko-raški, zetsko-sjenički, zetsko-južnosandžački i sl.

djelimično i ruskoslovenski uticaj na posljednja dva guvernadura⁴. Sve je to, naravno, u većoj ili manjoj mjeri, uticalo je i na sintaksičku strukturu ovih pisama (Krivokapić 2016: 83–86).

Pozicija enklitika u rečenici

Red riječi u našem savremenom jeziku, koji je manje-više slobodan (Stevanović, 1976: 136–141), zavisi od toga šta se u rečenici ističe⁵. Lj.Subotić ističe da je red riječi u standardnom jeziku slobodan samo u tom smislu što ne postoje sintaksička ograničenja u pogledu redosljeda rečeničnih konstituenata. „Međutim, ako reči u rečenici ne posmatramo sa gramatičkog stanovišta (dakle kao rečenične konstituente) već sa stanovišta njihovih prozodijskih karakteristika i kapaciteta, onda govorimo o ortotoničnim, tj. o rečima koje su akcentogene (imaju svoj akcenat) i atonim rečima, dakle, o klitikama koje, s obzirom na njihov položaj u odnosu na akcentogene reči u okviru akcentogene reči, odnosno akcenatske celine, delimo na proklitike i enklitike. Sa ovog stanovišta gledano – red reči (...) samo je relativno slobodan“ (Subotić, 2005: 270–272).

„I Vukov i Daničićev jezik odlikuje se relativno slobodnim mestom enklitike; u nekim slučajevima sloboda je i nešto veća no u savremenom književnom jeziku, te se neke rečenice ne bi mogle uzeti kao primeri korektnog izražavanja“ (Jerković 1975:104, Badrljica 1988/1990:81). Skoro istovjetna je situacija i u pismima Radonjića. Ne može se konstatovati da red riječi u rečenici Radonjića ne pokazuje izvjesna odstupanja u odnosu na

⁴ Školovali su se u Rusiji, stoga ne čudi upotreba ruskih grafema (i leksema) u njihovim pismima.

⁵ „Subjekat, predikat, dodatak predikatu - takav red zove se obični red riječi, a kada je predikat ispred subjekta to je obrnuti red riječi. U rečenicama se često nalazi riječ koju izdvajamo iz rečenice akcentom, ona nosi rečenični akcenat, ona je istaknuta. Red riječi zavisi često i od isticanja“ (Brabec i dr. 1965:220).

savremeni jezik, ali može da u najvećoj mjeri odgovara stanju u jeziku Vuka Karadžića (Stevanović, 1966:135–141; Maretić, 1931: 453–475) i njihovog savremenika Petra I⁶.

Enklitika⁷ u našem današnjem književnom jeziku obično se nalazi iza prve riječi u rečenici, iza prve akcenatske cjeline⁸. Bez obzira na to na kojem se mjestu glagol nalazi, enklitika može stajati iza njega (Brabec i dr. 1965: 221). Tezu da je „redosljed rečeničnih sastavnica (...) sasvim neslobodan, zapravo strogo propisan (Silić 1999:440) oprimjeruju rečenice koje sadrže riječi bez vlastita naglaska, takozvane klitike /enklitike i proklitike/“ (Udier, 2006:62). Lj. Subotić navodi kada su u pitanju enklitike⁹ da „postoje pravila tj. ograničenja u njihovoj distribuciji u rečenici s obzirom na redosled i položaj koji zauzimaju u okviru tzv. akcenatske celine (ili akcenatske, odnosno fonološke reči). Ta pravila se, naravno, odnose na sekvence enklitika u svakoj posebnoj rečenici, tj. u prostoju rečenici i u klauzama u složenoj rečenici u kojima enklitike moraju biti

⁶ Red riječi u jeziku Petra Prvog odgovara stanju u Vukovom jeziku. Radi isticanja nalazimo: atribut u postpoziciji, posebno ukoliko se ne označava pripadanje, posesivni genitiv ispred imenice, a objekat ispred glagola. Često je atribut odvojen od imenice (Ostojić 1976:187-188).

⁷ Riječi koje nemaju svog akcenta nego se u govoru naslanjaju na riječ ispred sebe zovemo enklitikama. One su nenaglašeni oblici ličnih zamjenica i povratne zamjenice u zavisnim padežima; nenaglašeni oblici sadašnjeg vremena od glagola jesam i hoću; nenaglašeni oblici aorista glagola biti (Čirgić i dr. 2010:37).

⁸ „Mnogi pisci ne drže se pravila da enklitika mora stajati iza prve akcenatske cjeline, već je pišu iza logičke cjeline bez obzira na akcenat“ (Brabec i dr. 1965:221).

⁹ „Atone reči-kraći oblici pomoćnih glagola i određenih padeža (G,D,A) ličnih zamenica i partikula /li/ kao i morfema, odnosno refleksiv /se/, koje stoje iza akcentogenih reči i čine s njima istu akcenatsku celinu ili fonološku reč“ (Subotić 2005:271).

grupisane u određenim redosledom uređeni red. Dakle, sve enklitike u takvoj rečenici tj. klauzi moraju biti u odgovarajućem kontinuiranom nizu u kojem formiraju tzv. ‘enkličku grupu’¹⁰ (Subotić, 2005: 271–272).

U jeziku vladike Danila redosljed enklitika podudaran je sa stanjem u današnjem standardnom jeziku (Mladenović, 1973: 182), u Zmajevićevom jeziku (Pižurica, 1985: 373)¹¹ je suprotno, dok u pismima Radonjića registrujemo oba reda, i to: glagolska enklitika + zamjenička i zamjenička enklitika + glagolska, što potvrđuje nedosljednost u distribuciji enklitika. Dakle, glagolsku enklitiku (u odnosu na zamjeničku) registrujemo u ovim pismima i u preponovanoj i postponovanoj poziciji, što pokazuju i naredni primjeri¹²:

- 1) *evo si ga razumio kako se ćeraju Cuce i Rišnjani (SP3a),*
- 2) *da su ga ubili (SP15),*
- 3) *e¹³ smo ga na vjeru dali (VIP5),*

¹⁰ „Dakle, enklitike se nižu sledećim redosledom: (1) enklitika /li/; (2) glagolske enklitike osim enklitike /je/; (3) zameničke enklitike u D; (4) zameničke enklitike u A; (5) zameničke enklitike u G; (6) reflektiv /se/; (7) glagolska enklitike /je/“ (Subotić 2005:271- 272).

¹¹ U Zmajevićevom jeziku zamjenička enklitika po pravilu prethodi glagolskoj (Pižurica 1989:373), dok je redosljed enklitika u jeziku vladike Danila podudaran sa današnjim književnim jezikom, što znači da u jeziku ovog mitropolita „srećemo novi red: glagolska enklitika+zamjenička“ (Mladenović 1973:182-183).

¹² Primjeri su ekscerpirani iz originalnih pisama serdara i guvernadura Radonjića. Pri navođenju primjera date su skraćenice: VI-pop i serdar Vuko Radonjić, S-serdar i guvernadur Stanislav (Staniša) Radonjić, VII-guvernadur Vukale (Vukolaj) Radonjić, J-guvernadur Jovan Radonjić, VIII-guvernadur Vukolaj Radonjić, P-pismo).

¹³ M. Pešikan smatra da je u starocrnogorskim govorima uzročno /e/ isto što i književno /jer/, a da iskazno /e/ odgovara književnom /da/ (koje se takođe upotrebljava). On navodi da je u obje ove službe /e/ porijeklom od anaforske

- 4) *ali smo im rekli (VIP7),*
- 5) *ma sam mu reko (VIP7),*
- 6) *mi smo ga vijerno služili (VIIP1);*
- 7) *kako mi su bili (VIP7),*
- 8) *ako mi su Pobori vazda zlo činili (SP9),*
- 9) *što mi su prijatelji (SP16),*
- 10) *kako mu su prva g-da pisala (VIP18),*
- 11) *zašto mu su njegova braća vrgla (SP12).*

Javljanje potencijala sa zamjениčkom enklitikom ispred /bi/ u pismima Radonjića arhaična je osobina: *da mi bi to rekao* (SP29), a ispoljena je i u crmničkom i u starocrnogorskim govorima (Pešikan, 1965: 209; Miletić 1940:599). Subjekatske sintagme u pismima Radonjića ne razbijaju se umetanjem enklitike /je/, što je registrovano u jeziku vladike Danila (Mladenović, 1973: 182–183) i u starocrnogorskim govorima (Pešikan, 1965: 209).

Glagolsku enklitiku /je/ u ovim pismima registrujemo iza zamjениčke enklitike (upotreba enklitike /je/ iza zamjениčke pripada novom redu¹⁴), što pokazuju i naredni primjeri:

- 1) *nilo ni e (VIP2),*
- 2) *došla ni e (SP10),*
- 3) *ubio mi e (VIP3),*
- 4) *pošto mi e (SP31),*
- 5) *koje mi e (VIIP4),*
- 6) *pak mu e (SP11),*
- 7) *što mu e (SP15).*

Kao što se vidi iz prezentovanih primjera, pisma Radonjića, posmatrano sa stanovišta današnjeg standardnog jezika, karakteriše nedosljedna distribucija enklitika. Dok u Zmajevićevom jeziku zamjениčka enklitika prema pravilu prethodi glagolskoj

zamjenice (Pešikan 1965:293).

¹⁴ Novi red kao sinonim za stanje u današnjem književnom jeziku: glagolska enklitika + zamjениčka (Mladenović, 1973: 182–183).

(Pižurica, 1989: 373), u jeziku vladike Danila glagolska enklitika zamjениčkoj (Mladenović, 1973: 182–183), u pismima Radonjića registrujemo, oba reda, i stari i novi. Ovaj dualizam u distribuciji enklitika najvjerojatnije je produkt uticaja dijalekatske baze na pisare ovih pisama, jer konstatovano dvojstvo (upotreba oba reda) nije u koliziji sa govorom njihovog rodnog kraja i staro-crnogorskim govorim u kojima je registrovano da zamjениčka enklitika prethodi glagolskoj, kao i glagolska zamjениčkoj (Pešikan, 1965: 209–210).

U starocrnogorskim govorima u pogledu mjesta enklitike u rečenici stanje je dosta arhaično i više se slaže sa vukovskim književnim jezikom nego sa savremenim crnogorskim jezikom. Naime, „enklitika radije nego u današnjem književnom jeziku zauzima drugo mesto u formalnom smislu, razdvajajući često i tesno vezane sintaksičke celine: *Četku sam i Žarku pisa; Voja sam Perova pita* i dr.“ Što se tiče međusobnog redosljeda enklitika, odstupanje je registrovano na jugoistoku Crne Gore i ogleda se „u tome što ova enklitika dolazi iza zamjениčke; ponekad stoji i dalje u rečenici narušavajući pravilo po kome sve enklitike u jednoj rečenici stoje zajedno: *Reka ti bi Kosijeri; Lješe bi ti bilo Kruse; Da se zadijo bi*“ (Pešikan, 1969: 209–210). Međutim, ne treba isključiti ni knjiški i uticaj onih pisara sa kojima su Radonjići imali redovnu komunikaciju.

Pozicija atributa u rečenici

U savremenom jeziku uobičajen je red: atribut + upravna riječ, dok se u pismima Radonjića, pored ovog reda, javlja: upravna riječ + atribut; atribut + upravna riječ + atribut. Ukoliko se u funkciji atributa javlja jedna riječ, češća je upotreba atributa u preponovanoj nego u postponovanoj poziciji, što potvrđuju i naredni primjeri:

atribut + imenica:

- 1) *preuzvišeni gospodin (VIP2),*
- 2) *novi sopraprovidur (VIP2),*
- 3) *mahniti Crnogorci (VIP3),*
- 4) *crnogorski žitak (VIP3),*
- 5) *zle sreće (VIP3a),*
- 6) *nemili glas (VIP4),*
- 7) *žestoke naredbe (VIP11),*
- 8) *mladoga gospodara (VIP14),*
- 9) *presvijetlu knjigu (VIP19),*
- 10) *prevedri senat (VIP19),*
- 11) *zlijeh ljudi (VIP21),*
- 12) *carev grad (VIP21),*
- 13) *velika mutnja (VIP22),*
- 14) *gospocka knjiga (SP3),*
- 15) *staro doba (SP6),*
- 16) *pravi sud (SP6),*
- 17) *zlijeh putovah (SP7),*
- 18) *kužno doba (SP7),*
- 19) *dobri Crnogorci (SP10),*
- 20) *zle volje (SP12),*
- 21) *ljutu nevolju (SP12),*
- 22) *istinske knjige (SP15),*
- 23) *tvrdu vijeru (SP27),*
- 24) *dobro srce (SP32),*
- 25) *veliku dobrotu (SP32),*
- 26) *staroga Vićenca (SP39);*
- 27) *vaše gospostvo (VIP4),*
- 28) *njihovu osudbinu (VIP14),*
- 29) *njihova principa (VIP15),*
- 30) *njihovu obedencu (SP11),*
- 31) *njegov dug (SP23),*
- 32) *moje bolesti (SP26);*

imenica + atribut:

- 1) *zbor njeguški (VIP1)*,
- 2) *Nika mahnitoga (VIP1)*,
- 3) *ordena gospockoga (VIP4)*,
- 4) *osvetu gospocku (VIP13)*,
- 5) *riječ boža (VIP13)*,
- 6) *naredbina luštička (VIP14)*,
- 7) *serdar crnogorski (VIP15)*,
- 8) *vragužeo debeli (VIP15)*,
- 9) *plijen špiljarski (SP3)*,
- 10) *čeljadi crnogorske (SP4a)*,
- 11) *vezira bosanskoga (SP17)*,
- 12) *raja careva (SP16)*,
- 13) *paša bosanski (SP17)*,
- 14) *kapetan krtolski (SP19)*,
- 15) *glavari crnogorski (SP20)*,
- 16) *brava sitnijeh (SP22)*,
- 17) *stada serdareva (SP22)*.

U pismima Radonjića dvočlane attribute često registrujemo u preponovanoj poziciji:

atribut + atribut + imenica:

- 1) *naše zle sreće (VIP3a)*,
- 2) *ta nemili glas (VIP4)*,
- 3) *vašega preuz. gospostva (VIP8)*,
- 4) *vašemu prevedrome vladanju (VIP11)*,
- 5) *umiljena i ponižena sluga (VIP16)*,
- 6) *takoga milostiva gospodara (VIP16)*,
- 7) *tvojijem milostivijem okom (VIP16)*,
- 8) *moga pokojnog oca (SP2)*,
- 9) *moj poniženi list (SP2)*,
- 10) *vaša gospocka knjiga (SP3)*,

- 11) *pokojmijem vrijednijem babom (SP5),*
- 12) *vaš pravi sud (SP6),*
- 13) *žestoke vaše zapovijedi (SP11),*
- 14) *s velikom našom tugom (SP12),*
- 15) *vaše vjerne sluge (SP36).*

Naporedne attribute¹⁵ bilježimo u postponovanoj poziciji:

- 1) *oficijale poštene i vjerne (SP6),*
- 2) *kmetići očini i dedini (VIP21).*

Tročlani atributi u pismima Radonjića redovno su u preponovanoj poziciji.

atribut + atribut + atribut + imenica:

- 1) *s ovom vašom poniženom knjigom (VIP11),*
- 2) *ovi moj poniženi list (SP2),*
- 3) *pod tvojiem pokojnijem vrijednijem babom (SP5),*
- 4) *vašega pokojnoga preuz. g-na strica (SP6),*
- 5) *takovoga milostiva i bogata g-ra (SP11),*
- 6) *nikakva moga arđava đela (SP19).*

Pozicija atribut+imenica+atribut, koja je sasvim obična u jeziku J.Rajića, M.Vidakovića i Vuka Karadžića (Mladenović 1964:136; Maretić 1931:458-459; Kašić 1968:107), u pismima Radonjića sasvim je rijetka (i to samo u pismima popa i serdara Vuka). Rečeno potvrđuju sljedeći primjeri:

- 1) *edne puške luštičke (VIP20),*
- 2) *takovoga gospodara milostiva (VIP11),*
- 3) *ovijeh kuća starijeh (VIP3).*

Pozicija atributa, kako pokazuju i navedeni primjeri, nije uslovljena vrstom riječi kojoj atribut pripada. Jednočlani i dvočlani atributi češći su u preponovanoj nego u postponovanoj

¹⁵ Naporedne sintagme su grupe riječi čiji su dijelovi objedinjeni u jednu cjelinu istom, zajedničkom funkcijom u rečenici (subjekta, atributa, objekta itd) i u kojoj riječi ne zavise jedna od druge već stoje naporedo.

poziciji. Tročlane attribute redovno registrujemo ispred imenice. Redoslijed atribut + imenica + atribut rijetko se upotrebljava. Tvrdnju da poredak pridjev + zamjenica + imenica nije svojstvenim našem jeziku, opovrgao je M. Pižurica primjerima, upravo, tog redoslijeda u jeziku A.Zmajevića¹⁶. U prilog njegovoj tvrdnji ide, svakako, i potvrda tog poretka (pridjev+zamjenica+imenica) u pismima Radonjića, kao i u jeziku vladike Petra I (Ostojić 1976:189). U ovim pismima, ipak, češće registrujemo redoslijed: zamjenica+pridjev+imenica. Dakle, pored standardnog, sa aspekta današnjeg književnog jezika neutralnog redoslijeda, koji je i najčešći u ovim pismima, Radonjići se koriste i raznim inverzijama u nizanju rečeničnih konstituenata, posebno u nizu atribut + imenica. Naime, i za njih je kao i za većinu pisaca njihovog vremena (18. i 19. stoljeće) sasvim uobičajena upotreba atributa i u postponovanoj i u preponovanoj poziciji, što potvrđuju već navedeni primjeri. Upotreba posesivnih riječi ispred i iza imenice, koja nam ukazuje na prisustvo starih i novih osobina u jeziku ovih pisama, takođe je sasvim obična za to doba, što znači da su oni i u tim slučajevima nerijetko pravili inverzije i vjerovatno se ugledali na pisare tog doba sa kojima su imali redovnu komunikaciju, unoseći na taj način i izvjesne inovacije.

Zaključak

Jezik serdara i guvernadura Radonjići u potpunosti se uklapa u crnogorski govorni korpus, potvrđujući da su narodni govor osamnaestog i početka devetnaestog vijeka pretočili i u njihova pisama. Narodni jezik u pismima Radonjića vjerniji je crnogorskom narodnom jeziku toga doba nego jezik njihovih

¹⁶ Pižurica ističe da je tvrdnja da poredak pridjev+zamjenica+imenica nije svojstvenim našem jeziku demantovana (Kašić 1968:107; Ostojić 1976:189) i da je zastupljen u Zmajevićevom jeziku (Pižurica 1989:373).

savremenika, jer su svi oni, izuzev popa i serdara Vuka, bili isključivo svjetovni glavari, tako da je uticaj crkvenoslovenskog jezika na njih bio znatno manji negoli na crnogorske vladike. Redovna komunikacija sa predstavnicima mletačke i austro-ugarske vlasti prouzrokovala je poštovanje nekih ustaljenih korespondencijskih formi toga doba i, naravno, njihovo mjesto u pismima. Dakle, sintaksička struktura pisama, uslovljena njihovom tematikom, djelimično i formom, ograničila je analizu na one sintaksičke probleme koji su dio njihovog jezičkog tkiva. U pismima Radonjića red riječi u rečenici pokazuje relativnu podudarnost sa stanjem u savremenom crnogorskom jeziku, dok nam upotreba posesivnih riječi ispred i iza imenice ukazuje na proces koji je u svom toku u kome su stare osobine i dalje zauzimale značajno mjesto, dok su nove lagano zauzimale svoju poziciju u sintaksičkoj strukturi.

Izvori:

- *Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Arhiv JAZU)*. Cir. V - crnogorske i bokokotorske isprave.

- *Arhiv u Herceg-Novom, Političko-upravni mletački arhiv (AH, PUMA)*. Fascikle: 142/21, 330/78.

- *Arhivsko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju (AONMCG)*. Petar I - fascikla I (1782-1796): 52, 33, 37, 46, 66, 79, 80, 81, 83, 84, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 131, 146, 180. Petar I - fascikla II (1797-1800): 198. Petar I - fascikla III (1800-1822): 768, 780, 779, 780, 943, 833, 1466, 1491, 1794, 2275, 2522, 2613, 2851, 2850, 2854, 3511. Petar I - fascikla IV (1822-1830): 3612.

- *Državni arhiv u Zadru (DAZ)*. Akti izvanrednog providura 1787-1789. CL. Akti izvanrednog providura 1783-1785. CXIV.

- *Istorijski arhivu u Kotoru, Upravno-politički fond mletački (IAK,*

UPM). Fascikle: XXXI, XLVI, XLVI/437, XLVI/440, XLVI/648, XLVIII/32, XLVIII/24, XLVIII/74, XLVIII/79, LVI/624, LVI/460, LVI/660, LVII/460, LVII/621, LVIII/670, LVIII/635, LX/876, LXI/1188, LXI/1180, LXI/1135, LXII/975, LXII/650, LXIII, LXII/833, LXIII, LXIV, LXV/201, LXV, LXV/204, LXV/221, LXVI/124 LXVI/125, LXVII, LXVII, LXVII, LXVIII, LXIX/76, LXIX/77, LXX, LXX, LXXII, LXXII, LXXII, LXXII/352, LXXII, LXXIII, LXXIV/7811, LXXIV/816, LXXIV/813, LXXX/78, LXXX/70, LXXX/76, LXXXVIII, XCII/92, CXXIV, CXXIV, CXXIV, CXXXII/ 132, CXXXIII/ 183, XCL, CXLIII, CXLIV, CLXXV/175, CLXXXI/181, CLXXXI/187, PORA I-13.

- *Glasnik Cetinjskih muzeja*. 1976. 9. 49-73.

- *Književne novine*. 1949. 41/2.

- *Spomenik SKA LXXXVII*. 1938. 68/1.

Literatura:

- Badrljica, Vera. 1988/1990. Jezik Đure Daničića u prvim njegovim spisima, *Prilozi proučavanju jezika, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 24/26, 51-87.

- Brabec, Ivan, Hraste, Mate, Živković, Sreten. 1965. *Gramatika hrvatskosrpskog jezika*, VI izdanje, Zagreb: Školska knjiga.

- Čirgić, Adnan, Pranjeković, Ivo, Silić, Josip. 2010. *Gramatika crnogorskog jezika*, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.

- Jerković, Jovan. 1975. O jeziku Daničićevih pisama, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad: Matica srpska, knj. XVIII/1.

- Kašić, Jovan. 1968.: *Jezik Milovana Vidakovića*, Filozofski fakultet Novi Sad, Beograd: Naučno delo.

- Kašić, Jovan. 1972. Reči iz Crne Gore u Vukovom rječniku i književnom jeziku, *Zbornik za jezik i književnost*, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore, knj.I, 39-45.

- Krivokapić, Miloš. 2009. *Jezik u pismima serdara i guvernadura Radonjića* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet u Novom Sadu.

-
- Krivokapić, Miloš. 2016. Kongruencija u jeziku pisama serdara i guvernadura Radonjića (1706-1828). *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 42(1), 83-98.
- Krivokapić, Miloš. 2020. Diplomatički sklop i grafija prepiske crnogorskih serdara i guvernadura Radonjića (1714-1828). *Folia Linguistica et Litteraria – Časopis za nauku o jeziku i književnosti*, br. 33. Nikšić: Filološki fakultet.
- Maretić, Tomo. 1931. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, drugo izdanje, Zagreb: Obnova
- Miletić, Branko. 1940. Crmnički govor, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj.IX, Beograd, 211-663.
- Mladenović, Aleksandar. 1973. *Jezik vladike Danila*, Novi Sad: Matica srpska.
- Mladenović, Aleksandar. 1964: *O narodnom jeziku Jovana Rajića*, Beograd: Naučno delo.
- Ostojić, Branislav. 1976. *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd: CANU.
- Pešikan, Mitar. 1965. Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj.XV, 1-294.
- Pižurica, Mato. 1989. Jezik Andrije Zmajevića, Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Silić, Josip. 1999. Gramatički red riječi u hrvatskome jeziku, *Kolo* 1, 440–447. Zagreb: Matica hrvatska.
- Stevanović, Mihailo. 1966. Jezik u Vukovu djelu i savremeni književni jezik, *Južnoslovenski filolog*, XXVI, 73-150.
- Stevanović i dr. 1976. Rečnik srskohrvatskoga književnog jezika, knj.VI, Novi Sad-Zagreb: Matica srpska i Matica hrvatska.
- Subotić, Ljiljana. 2005. Položaj enklitike u jeziku medija, *Šesti lingvistički skup „Boškovićeve dani“*, Podgorica: CANU, 269-280.
- Udier, Sanda Lucia. 2006. Položaj glagolskih enklitika u nastavi hrvatskoga kao stranoga jezika za početnike, Lahor, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.